

УДК 37.01-027.63:[373.2:81-028.31]

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2021.3.5>

Ольга ТАБАКА

аспірантка кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. І. Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, 82100

ORCID: 0000-0001-5496-7098

Бібліографічний опис статті: Табака, О. (2021). Зарубіжна педагогіка про розвиток мовлення дошкільників. *Acta Paedagogica Volynienses*, 3, 29–34, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.3.5>

ЗАРУБІЖНА ПЕДАГОГІКА ПРО РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ

Мета статті полягає у вивченні поглядів зарубіжних педагогів-класиків на розвиток мовлення дітей-дошкільників, у виокремленні ідей, які не втратили своєї актуальності й сьогодні. Для досягнення мети використовувалася низка теоретичних методів дослідження: аналіз, синтез, узагальнення. Наукова новизна дослідження полягає в узагальненні поглядів педагогів, які творили у різні періоди, на розвиток мовлення дітей, у проведенні паралелей між ними, а також в аналізі документів, які регламентують зміст сучасної дошкільної освіти. У статті проаналізовано ідеї, відображені у працях Аристотеля, Т. Кампанелли, Я.А. Коменського, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці, Ф. Фребеля, М. Монтессорі, П. Кергомар, щодо мовленнєвої роботи з дітьми-дошкільниками, визначено зміст і педагогічний інструментарій, які можуть бути реалізовані у сучасних закладах дошкільної освіти. Доведено, що проблема розвитку мовлення дошкільників є надзвичайно важливою і завжди актуальною. Її намагалися розв'язати ще філософи античності. І сучасні лінгводидакти шукають оптимальні шляхи розвитку мовлення дітей дошкільного віку. Аналіз праць зарубіжних педагогів минулого дозволив виокремити ідеї, які залишаються актуальними й сьогодні та можуть слугувати певним орієнтиром сучасним науковцям. Зокрема, важливими є положення про ранній початок роботи із розвитку мовлення, роль жестів у розвитку мовлення, зв'язок чуттєвого досвіду і мовленнєвого розвитку, роль мотивації у процесі мовленнєвого розвитку тощо. Актуальними за сучасних умов залишаються ідеї про роль батьків у розвитку мовлення дітей, а також використання засобів природи і навколишнього світу, що можуть бути продуктивними у нинішньому світі гаджетів. Вважаємо, що надзвичайно важливо також розглянути погляди вітчизняних педагогів минулого та виокремити продуктивні для сучасної науки ідеї, що можуть стати перспективою наступних досліджень.

Ключові слова: мова, мовлення, розвиток мовлення, спілкування, мислення, пізнання.

Olga TABAKA

Postgraduate Student at the Department of General Pedagogy and Preschool Education, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 I. Franka str., Drohobych, Ukraine, 82100

ORCID: 0000-0001-5496-7098

To cite this article: Tabaka, O. (2021). Zarubizhna pedahohika pro rozvytok movlennia doshkilnykiv [Foreign pedagogy about the speech development of preschoolers]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 3, 29–34, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.3.5>

FOREIGN PEDAGOGY ABOUT THE SPEECH DEVELOPMENT OF PRESCHOOLERS

The purpose of the article is to study the views of foreign classics teachers on the development of speech of preschool children, to identify ideas that have not lost their relevance today. To achieve this goal, a number of theoretical research methods were used: analysis, synthesis, generalization. The scientific novelty of the study is to generalize the views of teachers who worked in different periods, on the development of children's speech, drawing parallels between them, as well as documents governing the content of modern preschool education. The article analyzes the ideas reflected in the works of Aristotle, T. Campanella, Ja.A. Comenius, J. Locke, J.-J. Rousseau, J.G. Pestalozzi, F. Froebel, M. Montessori, P. Kergomar on speech work with preschool children. It also identifies the content and pedagogical tools that can be implemented in modern preschool education. The article proves that the problem of speech development of preschoolers is extremely important and always relevant. The philosophers of antiquity tried to solve it. And modern language teachers are looking for optimal ways to develop speech in preschool children. Analysis of the works of foreign teachers of the past allowed us to identify ideas that remain relevant today and can serve as a guide for modern scientists. In particular, the provisions on the early start of work on speech development, the role of gestures in the development of speech, the relationship of sensory experience and speech development, the role of motivation in the process of speech

development, etc. remain important. Ideas about the role of parents in the development of children's speech, as well as the use of nature and the environment, which can be productive in the modern world of gadgets, remain relevant in modern conditions.

Key words: language, speech, speech development, communication, thinking, cognition.

Актуальність проблеми. Найбільшим багатством, яким володіє людина, є її мова. Це дар, який потрібно розвивати з найперших днів життя. І від того, як саме буде здійснюватися ця робота, залежить подальше входження дитини у світ взаємин і спілкування, пізнання світу й її особистісне зростання.

У сьогоденнішому технократичному світі ці питання є дуже актуальними. Людство, яке володіє найпотужнішими технологіями, все частіше зустрічається з проблемами мовленнєвого розвитку дітей. Пошуки нових шляхів, методів і технологій мовленнєвої діяльності беззаперечно повинні йти в ногу з часом, базуватися на особливостях розвитку сучасних дошкільнят. Однак маємо визнати, що розкішна корона є у того дерева, яке має міцне і здорове коріння.

Прогресивний світовий досвід багатьох поколінь мислителів і педагогів містить багато відповідей на питання сучасної науки і практики. Вважаємо, що вивчення зарубіжної педагогічної спадщини доповнить і збагатить сучасну дошкільну лінгводидактику та допоможе окреслити напрями нових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку мовлення дошкільників стала предметом досліджень А. Богуш (Богуш, 2004), Н. Гавриш (Богуш, Гавриш, 2010), Т. Піроженко (Піроженко, 2010) та інших науковців. Дослідники переконливо доводять сензитивність періоду дошкільного дитинства для розвитку мовлення, наполягають на необхідності включення дітей до повноцінної мовленнєвої діяльності, звертають увагу не лише на зміст, але й на оптимальний методичний інструментарій цього процесу.

Варто зазначити, що проблема розвитку мовлення дітей дошкільного віку є важливою не лише для дошкільної педагогіки, але й для психології. Зокрема, специфіка цього процесу з точки зору психологічної науки досліджувалася Т. Завязун (Завязун, 2018). Авторка стверджує, що «...своєчасне оволодіння мовленням є першою важливою умовою становлення у дитини повноцінної психіки і подальшого її правильного розвитку» (Завязун, 2018: 306).

Усвідомлення актуальності зазначеної проблеми спонукало до її розгляду в історичній ретроспективі. Отже, **мета дослідження** – на основі аналізу праць зарубіжних педагогів-класиків виокремити ідеї щодо розвитку мовлення дітей-дошкільників, які не втратили своєї актуальності.

Виклад основного матеріалу. Розвивати дар мови та мовлення – завдання, яке має надто глибоке коріння. У Давній Греції у середині I тис. до н.е. проблема освіти була вперше виокремлена як самостійна сфера діяльності людини. Мислителі античного світу роблять спроби системного підходу до виховання дітей-дошкільників, зважаючи на значущість цього віку для всього подальшого життя людини. Вони звертають увагу на такі важливі напрями роботи з дітьми дошкільного віку, як фізичний розвиток дитини, формування навичок мовлення і підготовка до системного навчання в школі. Давньогрецький філософ Аристотель вважав, що на етапі дошкільного дитинства головними є гра та розвиток мовлення (Поніманська, 2010: 72).

Цікавими є погляди італійського мислителя Т. Кампанелли, який жив і працював в епоху Відродження. Він вважав, що суспільне виховання дітей має починатися з 2 років. Головним завданням освіти італійський філософ визначав навчання правильному мовленню та основам грамоти, а підґрунтям усієї освітньої діяльності, на його переконання, має бути наочність. Для цього вчений радив розфарбовувати стіни міста зображеннями, за допомогою яких наставники будуть розвивати мовлення, знайомити дітей із різними сферами знань, ремесел тощо (Поніманська, 2010: 76).

Розвинути мовлення дітей-дошкільників – завдання, яке завжди виокремлювали та якому надавали першорядності всі ті, хто дбав про виховання і розвиток малюків. Одним із перших розробників теоретичних положень методики розвитку рідного мовлення дітей дошкільного віку є знаний в усьому світі чеський педагог Я.А. Коменський. Він стверджував, що дві особливості чітко відрізняють людину від тварини:

розум і мовлення. Розум потрібен людині для самої себе, а мовлення – для ближнього, тому потрібно однаково дбати як про одне, так і про інше, щоб і розум, і мова були в людини якнайбільше розвинуті й удосконалені.

У статті «В який спосіб потрібно майстерно вправляти дітей у розвитку мови» Я.А. Коменський дає конкретні методичні поради щодо формування мовлення дошкільників. Найперше, на думку педагога-мислителя, треба вправляти дітей у правильній звуковимові, оскільки сама природа наказує починати з легшого. Я.А. Коменський до дрібниць розписав роботу, яка окреслена у завданнях з виховання звукової культури мовлення чинних програм нинішньої дошкільної освіти. Цікавими є погляди педагога на роботу над словом, яка повинна розпочинатись на першому році життя малюка і спрямувати її слід спочатку на розуміння мови жестів. Доки розум і мова цього віку «приховані в глибоких надрах, ми вводимо дітей у пізнання нас самих і в пізнання речей» жестами, діями (Коменський, 1982: 11–280).

Перше спілкування, порозуміння, на думку Я.А. Коменського, розпочинається не з мовлення, а саме із жестів, дій, які дитина споглядає і вчиться розуміти. Мовленнєвий розвиток дітей раннього віку педагог пов'язував із поезією, короткими римівками, співзвучністю і ритми яких дуже любляють малюки, і саме з них розпочинається їхнє мовлення. Чуттєвий досвід, взаємозв'язок слів і речей, причому слова не повинні йти попереду речей – це і є основою розвитку мовлення дошкільників (Калмикова, 1992: 20). Всі найрізноманітніші відчуття, які отримує дитина від живого спілкування зі світом, дорослий повинен наповнювати розумним змістом, щоб слова мали сенс, бо саме в цьому і полягає перевага людського мовлення.

Варто зазначити, що, хоча жив і творив Я.А. Коменський три століття тому, його погляди залишаються актуальними і для сучасної дошкільної лінгводидактики.

Англійський філософ і просвітитель Дж. Локк у педагогічному трактаті «Думки про виховання» порушує питання пізнавального та мовленнєвого розвитку дітей. Мислитель вважав, що іноді причиною безглузвих розваг дітей є нехтування дорослими їхньої природної допитливості і байдуже, неухвалне став-

лення до запитань малюків. Дж. Локк спонукав дорослих звертати увагу на те, що, власне, цікавить дитину, а не на те, як вона висловлює своє запитання. Важливо підтримувати пізнавальний інтерес, уважно відповідати дітям, і це неодмінно сприятиме розвитку їхньої думки, мовлення, а також привчить малюків знаходити радість у пізнанні, нових враженнях і знаннях. Педагог переконливо стверджував, що діти радіють новим знанням, бо знання так само приємні для розуму, як світло для очей (Борисова, 2004: 35). І з цією думкою Дж. Локка важко не погодитись.

Маємо визнати, що реалії сьогодення іноді доводять, що малюків нічого не цікавить, вони не вмюють бавитися, спілкуватися, їхні розваги безглузді. Відповідь на питання про причини такого стану речей можемо знайти у спадщині англійського мислителя – брак спілкування з дорослими, невміння захопити їх пізнанням, радістю відкриття світу, розвитку думки і перетворення її у слово, мовлення.

Французький філософ-просвітитель Ж.-Ж. Руссо у педагогічному романі-трактаті «Еміль, або Про виховання» також висловлює важливі думки щодо мовленнєвого розвитку дітей. Мислитель переконаний, що цей процес повинен розпочинатися від народження. Його поради та рекомендації стосуються, власне, найперших кроків мовленнєвої роботи. Педагог вважає, що важливим є вправляння малюків у звуковимові, яке слід розпочинати з чітких, легких звуків. Щодо лексичної роботи Ж.-Ж. Руссо, як і Я.А. Коменський, вважає, що вона повинна відбуватися на основі чуттєвого досвіду дітей, наочності, щоб слово можна було спочатку показати дитині. Просвітитель порівнює також мовлення сільських і міських дітей, які суттєво різняться. Причина полягає у мотивації, бажанні бути зрозумілим, а також у власному мовленнєвому досвіді малюків (Борисова, 2004: 48).

Можливо, сьогодні ми не говоримо про порівняння мовлення дітей, які зростають у селі чи місті, проте наголос на внутрішній потребі, бажанні взаємодіяти з іншими і важливості особистої мовленнєвої практики знаходимо в оновленому Базовому компоненті дошкільної освіти.

Швейцарський педагог Й.Г. Песталоцці у творах «Як Гертруда вчить своїх дітей»

та «Книга для матерів» вказує на завдання, зміст і методику виховання дошкільників в умовах сім'ї. У цих творах знаходимо звернення до проблем мовленнєвого розвитку дошкільників. Педагог вважає, що основою розвитку дитини мають бути враження, які допомагають набути реальних знань, навчають мові і розвивають мовлення, а головне – відповідають віковим можливостям малюка. «Мистецтво навчання» повинно бути найтісніше пов'язано з природою. Й.Г. Песталоцці переконаний, що все те, що вражає, ті уявлення, які отримують діти, пізнаючи світ, необхідно «психологічно вміло пов'язувати з мовою, щоб довести їх до найвищого ступеня зрозумілості...». Надзвичайно важливими умовами навчання педагог вважав залучення дітей до спостережень, обговорення, тлумачення і називання всього, що доводиться малюкам сприймати, – «давати дітям широкі знання в галузі мови», щоб вони могли висловитись про те, що бачили, що здивувало, зацікавило.

Окрім безпосереднього сприймання, споглядання довкілля, обстеження реальних предметів, Й.Г. Песталоцці рекомендував використовувати «наочні книги». Робота з ними дуже важлива для оволодіння лексичним багатством, звуковимовою і є серйозною підготовкою до навчання грамоті, зокрема читання по складах. Ці думки і сьогодні не втратили своєї актуальності (Песталоцці, 1963).

Організатор першого в Німеччині дитячого садка Ф. Фребель залишив нам цінний педагогічний досвід, в якому визначені орієнтири щодо мовленнєвої роботи з дітьми. Мислитель високо оцінював значення перших ритмічних і мелодійних забавлянок, за допомогою яких дитині «вводиться слово», що навчає її мислити і є «найістотнішим елементом людського виховання». Педагог закликає виховувати у малюків прагнення до знань, зростання, оскільки в них закладено «нахили до діяльності і занять...». Вивчення навколишнього світу, «вияв свого внутрішнього життя» і є першими самостійними заняттями дитини. На думку Ф. Фребеля, у дошкільному дитинстві важливо, аби дитина була залучена до творчої діяльності, зокрема малювання, яке тісно пов'язане з мовою, «має початок у мові й виходить зі слова». Педагог вважав, що будь-яка діяльність супроводжується словом, мовою та розвиває її.

У «Методиці наближення дітей до природи» Ф. Фребель радить, аби всі рослини, грядки були підписані, щоб малюки могли познайомитися і зі світом природи, і з літерами, щоб мали можливість вправлятися також у читанні (Борисова, 2004: 100). Ці та інші ідеї великого педагога знаходимо у практиці сучасних закладів дошкільної освіти.

У світовій дошкільній педагогіці важливе місце посідає діяльність М. Монтесорі, яка вплинула на перебіг педагогічного мислення у ХХ ст. Дослідниця і шанувальниця відомого італійського педагога К. Крутії констатує, що своїм освітнім підходом й новаторською діяльністю М. Монтесорі випередила час. Її педагогічна система підкріплена ретельно розробленими технологіями, доступними матеріалами, які здатні задовольнити потреби дітей в опануванні мови і не тільки (Крутії, 2020: 16).

Саме мовленнєвому розвитку надавалась особлива увага з-поміж усіх справ, якими займалися малюки у «Будинку дитини». Кожен день після «вправ повсякденного життя» розпочинався розповідями-бесідами. Педагог радила уважно підбирати теми для таких занять з дітьми, адже вони «сприяють розвитку мови і дають виховну користь», а також вчать дітей звертати увагу на те, «що слід помічати в житті» (Борисова, 2004: 117).

Цінні методичні поради щодо правильного формулювання питань, словникової роботи, формування чіткої звуковимови, розвитку спостережливості та психосенсорного виховання, які пов'язані з розвитком мовлення дошкільників, залишила нам у спадок велика подвижниця дошкільної освіти М. Монтесорі.

Цікавим є досвід організаторки народної освіти у Франції на межі ХІХ–ХХ ст. П. Кергомар. Діячка теоретично обґрунтувала проблеми організації, змісту і методів роботи дитячих садків та материнських шкіл. При цьому важливе значення вона надавала вихованню та вихователю: «виховання – це місія, вихователь – апостол». Найважливішими уроками як у сім'ї, так і в материнській школі П. Кергомар називає предметні уроки. «Вони найважливіші, оскільки з ними тісно пов'язане знайомство з рідною мовою...». Дитина ще з коліски «бере» ці уроки, і тут, на думку педагога, дуже важливо використати природне прагнення малюків все оглянути, обмацати, обнюхати, послухати – всі ці дії важ-

ливо озвучити, щоб ввести дитину у світ слів, мови. Під час таких занять необхідно надати дитині можливість бачити предмет з усіх боків, в усіх виглядах, «бачити його освітленим і в тіні, не лише очима, а й пальцями...». «Завідувачка» повинна подбати про те, аби діти мали змогу спостерігати. І не менш важливою є підготовка вихователя, особливо до всіх можливих запитань дітей. Методичні рекомендації та вимоги до проведення занять, які визначила П. Кергомар, є цікавими і для сьогоdnішніх працівників дошкільної освіти (Борисова, 2004: 127).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, проблема розвитку мовлення дошкільників є надзвичайно важливою і завжди актуальною. Її намагалися розв'язати ще філософи античності. Сучасні лінгводидакти також шукають оптимальні шляхи розвитку мовлення дітей дошкільного віку.

Аналіз праць зарубіжних педагогів минулого дозволив виокремити ідеї, які залишаються актуальними і сьогодні та можуть бути певним орієнтиром для сучасних науковців. Зокрема, важливими є положення про ранній початок роботи з розвитку мовлення, роль жестів у розвитку мовлення, зв'язок чуттєвого досвіду і мовленнєвого розвитку, роль мотивації у процесі мовленнєвого розвитку тощо. Актуальними за сучасних умов залишаються ідеї про роль батьків у розвитку мовлення дітей, а також використання засобів природи і навколишнього світу, що можуть бути продуктивними у нинішньому світі гаджетів.

Вважаємо, що надзвичайно важливо також розглянути погляди вітчизняних педагогів минулого і виокремити продуктивні для сучасної науки ідеї, що можуть стати перспективою наступних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базовий компонент дошкільної освіти. 2021. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 01.02.2021).
2. Богуш А. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років : монографія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2004. 375 с.
3. Богуш А., Гавриш Н. Оптимізація мовленнєвої роботи з дітьми в розвивальному середовищі дошкільного навчального закладу. Дошкільне виховання. 2012. № 10. С. 5–9.
4. Завязун Т. Розвиток мовлення дошкільників як проблема сучасної вікової психології. Pregraduálna príprava profesionálov v oblasti vzdelávania dospelých. Prešov, 2018. S. 294–306.
5. Калмикова Л. Про школу рідної мови. Дошкільне виховання. 1992. № 11. С. 20.
6. Коменский Я.А. Материнская школа, или о заботливом воспитании юношества в первые шесть лет : избр. пед. соч. / под ред. А. Пискунова. Москва : Педагогика, 1982. Т. 1. С. 211–280.
7. Крутий К. Педагогіка Марії Монтессорі: руйнуємо міфи. Дошкільне виховання. 2020. № 10. С. 16–20.
8. Надворна О. Розвиток мовлення в системі Монтессорі. Дошкільне виховання. 2014. № 8. С. 16–19.
9. Песталоцци Й.Г. Избранные пед. произведения: в 3 т. / под ред. М. Шабаевой. Москва, 1963. Т. 2. С. 217–225; 279–289.
10. Піроженко Т. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 152 с.
11. Поніманська Т. Дошкільна педагогіка : підручник. Київ : Академвидав, 2013. 464 с.
12. Улюкаєва І. Він випередив свій час. Дошкільне виховання. 2012. № 3. С. 3–7.
13. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки : навч. посіб. / упоряд. З. Борисова. Київ : Вища школа, 2004. 511 с.

REFERENCES:

1. Bazovuj komponent doshkilnoyi osvity (2021) [The basic component of preschool education. 2021]. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (appeal date: 01.02.2021). (in Ukrainian)
2. Bogush, A. (2004) *Movlennyevyj rozvytok ditej vid narodzhennya do 7 rokiv* : monografiya. [Speech development of children from birth to 7 years: Monograph] Kyiv. 376 p. (in Ukrainian)
3. Bogush, A., Havrysh, N. (2012) *Optymizatsiia movlennievoi roboty z ditmy v rozvyvalnomu seredovyschi doshkilnoho navchalnoho zakladu*. [Optimization of speech work with children in the developmental environment of preschool education]. *Doshkilne vykhovannia*. № 10. P. 5–9. (in Ukrainian)
4. Zaviazun, T. (2018) *Rozvytok movlennia doshkilnykiv yak problema suchasnoi vikovoi psykholohii*. [Speech development of preschoolers as a problem of modern age psychology]. *Pregraduálna príprava profesionálov v oblasti vzdelávania dospelých*. Prešov. P. 294–306. (in Ukrainian)

5. Kalmykova, L. (1992) Pro shkolu ridnoi movy. [About the native language school]. Doshkilne vykhovannia. № 11. P. 20. (in Ukrainian)
6. Komenskiy, Ya.A. (1982) Materinskaya shkola, ili o zabolivom vospitanii yunoshestva v pervyie shest let : izbr. ped. soch. / pod red. A. Piskunova. [Mother's school, or about the caring education of young people in the first six years: fav. ped. op. / ed. A. Piskunov]. Moskva : Pedagogika. V. 1. P. 211–280. (in Russian)
7. Krutii, K. (2020) Pedahohika Marii Montesori: ruiniemo mify. [Pedagogy of Maria Montesori: destroying myths]. Doshkilne vykhovannia. № 10. P. 16–20. (in Ukrainian)
8. Nadvorna, O. (2014) Rozvytok movlennia v systemi Montesori. [Speech development in the Montessori system]. Doshkilne vykhovannia. № 8. P. 16–19. (in Ukrainian)
9. Pestalotssi, Y.G. (1963) Izbr. ped. proizvedeniya: v 3 t. / pod red. M. Shabaevoy [Select ped. works: in 3 volumes / ed. M. Shabajeva]. Moscow. V. 2. P. 217–225; 279–289. (in Russian)
10. Pirozhenko, T. (2010) Komunikatyvno-movlennievyi rozvytok doshkilnyka. [Communicative and speech development of a preschooler]. Ternopil : Mandrivets. 152 p. (in Ukrainian)
11. Ponimanska, T. (2013) Doshkilna pedahohika : pidruchnyk. [Preschool pedagogy: a textbook]. Kyiv : Akademydav. 464 p. (in Ukrainian)
12. Uliukaieva, I. (2012) Vin vyperedyv svii chas. [He was ahead of his time]. Doshkilne vykhovannia. № 3. P. 3–7. (in Ukrainian)
13. Khrestomatiia z istorii doshkilnoi pedahohiky : navch. posib. / uporiad. Z. Borysova [A textbook on the history of preschool pedagogy: textbook / order. Z. Borisova]. Kyiv : Vyscha shkola, 2004. 511 p. (in Ukrainian)